“BADIIY ASARLARDA DIALEKTIZMLAR TAHLILI”

Samarqand davlat pedagogika instituti
Tillar fakulteti O‘zbek tili va adabiyot yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
Raxmonberdiyeva Yulduz Rashid qizi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada badiiy asarlarda dialektizmlarning qo‘llanish xususiyatlari, ularning lingvistik tabiati hamda stilistik funksiyalari tahlil qilingan. Dialektizmlar adabiy matnda personaj nutqini individuallashtirish, voqelikni real tasvirlash va milliy-hududiy koloritni yaratishda muhim vosita ekanligi yoritilgan. Tadqiqot davomida leksik, fonetik va grammatik dialektizmlar ajratilib, ularning badiiy matndagi vazifalari ilmiy jihatdan tahlil etildi. Shuningdek, dialektizmlardan foydalanish yozuvchi uslubiga ta’siri va adabiy til me’yorlari bilan o‘zaro munosabati ko‘rib chiqildi. Natijalar dialektizmlar badiiy ifodaning ta’sirchanligini oshirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *dialektizm, badiiy matn, adabiy til, sheva, leksik dialektizmlar, fonetik dialektizmlar, grammatik dialektizmlar, stilistika, lingvistik tahlil, personaj nutqi, milliy kolorit.*

Til insoniyat jamiyatining eng muhim ijtimoiy hodisasi bo‘lib, u nafaqat kommunikativ vosita, balki milliy madaniyat, tarixiy tajriba va xalqning dunyoqarashini ifodalovchi murakkab tizimdir. Har bir til ichida uning hududiy va ijtimoiy bo‘linishlari mavjud bo‘lib, bu bo‘linishlar dialektlar va shevalar shaklida namoyon bo‘ladi. Dialektlar adabiy til bilan bir qatorda yashab, uning rivojlanishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Ayniqsa, badiiy adabiyotda dialekt birliklar — dialektizmlar — muhim estetik va stilistik vazifalarni bajaradi.

Dialektizm tushunchasi adabiy tildan tashqarida bo‘lgan, muayyan hududga xos so‘zlar, iboralar va grammatik shakllarni o‘z ichiga oladi. Ular asosan jonli og‘zaki nutqda keng tarqalgan bo‘lib, yozuvchi tomonidan badiiy matnga olib kirilganda,

asarning hayotiyligini oshiradi va realistik tasvirni kuchaytiradi. Badiiy asarlarda dialektizmlardan foydalanish yozuvchining til boyligini namoyon etish bilan birga, qahramonlarning ijtimoiy kelib chiqishi, yashash hududi va madaniy muhitini ham aniq ko‘rsatib beradi. O‘zbek adabiyotida dialektizmlar qadimdan qo‘llanilib kelgan bo‘lib, xalq og‘zaki ijodi namunalaridan tortib, zamonaviy roman va hikoyalargacha keng uchraydi. Masalan, Abdulla Qodiriy, Cho‘lpon, G‘afur G‘ulom, Said Ahmad kabi yozuvchilar o‘z asarlarida shevaga xos birliklardan mohirona foydalanganlar. Bu esa personaj nutqining tabiiy chiqishini ta’minlab, o‘quvchiga voqelikni yanada jonliroq tasavvur qilish imkonini beradi.

Badiiy matnda dialektizmlarning qo‘llanilishi bir nechta muhim vazifalarni bajaradi. Birinchidan, ular qahramon nutqini individuallashtiradi, ya’ni har bir personajning o‘ziga xos til uslubini yaratadi. Ikkinchidan, dialektizmlar orqali asarda tasvirlangan hududning milliy va geografik xususiyatlari ochib beriladi. Uchinchidan, ular matnga emotsional bo‘yoq qo‘shib, o‘quvchining estetik qabulini kuchaytiradi. Shu bilan birga, dialektizmlar adabiy til me’yorlaridan chetga chiqish sifatida emas, balki badiiy ifoda vositasi sifatida qaraladi.

Zamonaviy lingvistika va adabiyotshunoslikda dialektizmlar masalasi alohida tadqiqot obyekti sifatida o‘rganilmoqda. Chunki globallashuv jarayonida adabiy til standartlashib borayotgan bir paytda, dialekt birliklarning saqlanib qolishi va badiiy adabiyotda qo‘llanilishi milliy til rang-barangligini ta’minlashda muhim rol o‘ynaydi. Shu sababli dialektizmlarni o‘rganish nafaqat lingvistik, balki madaniy va sotsiolingvistik jihatdan ham dolzarb hisoblanadi.

Ushbu tadqiqotda badiiy asarlarda dialektizmlarning qo‘llanish xususiyatlarini chuqur o‘rganish maqsadida lingvistik va adabiyotshunoslikka oid bir nechta ilmiy yondashuvlardan foydalanildi. Tadqiqotning asosiy metodologik bazasi sifatida matn tahlili, qiyosiy tahlil, tasniflash hamda kontekstual tahlil metodlari tanlab olindi.

Ushbu metodlar dialektizmlarning badiiy matndagi vazifasi, semantik xususiyatlari va stilistik imkoniyatlarini har tomonlama yoritishga xizmat qildi.

Birinchi navbatda, matn tahlili metodi orqali tanlab olingan badiiy asarlar sinchiklab o‘rganildi. Asarlar tarkibida uchraydigan dialektik birliklar aniqlanib, ularning kontekstda qanday ma’noda qo‘llanilgani tahlil qilindi. Bu jarayonda dialektizmlarning oddiy so‘z sifatida emas, balki badiiy ma’no yukiga ega stilistik vosita sifatidagi funksiyasi alohida e’tiborga olindi.

Ikkinchi bosqichda kontekstual tahlil metodi qo‘llanildi. Bu metod yordamida dialektizmlarning matn ichidagi o‘rni, ularning oldingi va keyingi gaplar bilan bog‘liqligi hamda qahramon nutqini shakllantirishdagi roli o‘rganildi. Dialekt birliklarining ma’nosi aynan kontekst orqali to‘liq ochilishi sababli, ushbu metod tadqiqotda muhim ahamiyat kasb etdi.

Shuningdek, qiyosiy tahlil metodi asosida adabiy til birliklari va dialektizmlar o‘zaro solishtirildi. Bu orqali dialektizmlarning adabiy tildan farqli jihatlari, fonetik va leksik o‘zgarishlari, shuningdek, ularning badiiy matndagi estetik qiymati aniqlab berildi. Qiyoslash natijasida dialektizmlarning adabiy tilni boyituvchi vosita ekanligi asoslab berildi.

Bundan tashqari, tasniflash metodi yordamida to‘plangan materiallar tizimlashtirildi. Dialektizmlar leksik, fonetik va grammatik guruhlarga ajratildi va har bir guruhning badiiy matndagi funksional xususiyatlari alohida ko‘rib chiqildi. Bu yondashuv dialektizmlarning ichki tuzilishini va ularning stilistik imkoniyatlarini yanada aniqroq tushunishga yordam berdi. Tadqiqot materiali sifatida o‘zbek adabiyotining turli davrlariga oid badiiy asarlar tanlab olindi. Xususan, realistik yo‘nalishdagi roman, hikoya va povestlar asosiy manba sifatida o‘rganildi. Tanlangan matnlarda uchragan dialektizmlar maxsus kartoteka usulida yig‘ildi va ularning qo‘llanish chastotasi hamda funksiyasi qayd etildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, badiiy asarlarda dialektizmlar keng qo‘llanilib, ular matnning badiiy-estetik qiymatini oshirishda muhim rol o‘ynaydi. Tahlil qilingan asarlar asosida dialektizmlar asosan leksik, fonetik va grammatik shakllarda namoyon bo‘lishi aniqlandi. Har bir tur o‘ziga xos funksional yuklamaga ega bo‘lib, badiiy matnning ta’sirchanligini kuchaytiradi.

Birinchi navbatda, leksik dialektizmlar eng ko‘p uchraydigan guruh ekanligi qayd etildi. Ular muayyan hududga xos so‘zlar bo‘lib, personajning kelib chiqishi va ijtimoiy muhitini aniq ko‘rsatishga xizmat qiladi. Tahlil jarayonida leksik dialektizmlar asosan dialoglarda ko‘proq ishlatilishi aniqlanib, ular qahramon nutqini tabiiy va hayotiy ko‘rinishga keltirishi kuzatildi.

Ikkinchidan, fonetik dialektizmlar ham badiiy asarlarda sezilarli darajada uchraydi. Bu turdagi dialektizmlar so‘zlarning talaffuzidagi hududiy o‘zgarishlar orqali namoyon bo‘ladi. Natijalarga ko‘ra, fonetik dialektizmlar dialoglarni jonlantirish, og‘zaki nutqning tabiiyligini oshirish va personaj xarakterini ochishda muhim vosita sifatida xizmat qiladi. Ular matnga emotsional rang-baranglik qo‘shadi.

Uchinchidan, grammatik dialektizmlar nisbatan kamroq uchrasa-da, ularning badiiy matndagi ahamiyati katta ekanligi aniqlandi. Bu turdagi dialektizmlar gap tuzilishi, qo‘shimchalarning ishlatilishi va sintaktik qurilishdagi hududiy farqlar orqali ifodalanadi. Ular qahramon nutqining individual xususiyatlarini yanada yaqqolroq ko‘rsatadi.

Shuningdek, natijalar shuni ko‘rsatdiki, dialektizmlar asosan dialogik nutqda faol qo‘llaniladi, muallif nutqida esa kamroq uchraydi. Bu holat ularning asosiy vazifasi personaj nutqini jonlantirish ekanligini tasdiqlaydi. Ayrim hollarda dialektizmlar voqea sodir bo‘layotgan hududni aniq tasvirlash uchun ham qo‘llanilgan.

Tadqiqot natijalari badiiy asarlarda dialektizmlarning qo‘llanilishi lingvistik va stilistik jihatdan juda muhim hodisa ekanligini ko‘rsatadi. Dialektizmlar adabiy matnda oddiy til birliklari sifatida emas, balki badiiy ifodani kuchaytiruvchi, obraz

yaratishga xizmat qiluvchi maxsus vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan ular yozuvchi uslubining ajralmas qismi hisoblanadi. Tahlil jarayonida aniqlanganidek, dialektizmlar asosan personaj nutqida faol qo‘llaniladi. Bu holat ularning asosiy vazifasi qahramonning ijtimoiy kelib chiqishi, hududiy mansubligi va madaniy muhitini ko‘rsatish ekanligini tasdiqlaydi. Bunday birliklar yordamida o‘quvchi qahramonni nafaqat eshitadi, balki uning yashash tarzi va muhitini ham tasavvur qila oladi. Bu esa badiiy asarning realistik darajasini sezilarli darajada oshiradi.

Dialektizmlarning muhim jihatlaridan biri shundaki, ular matnga tabiiylik va jonlilik bag‘ishlaydi. Adabiy til me’yorlariga to‘liq mos keladigan nutq ba’zan sun’iy tuyulishi mumkin, biroq dialektik unsurlar qo‘shilganda matn hayotiy va ishonarli ko‘rinishga ega bo‘ladi. Shu sababli ko‘plab yozuvchilar dialoglarda dialektizmlardan ongli ravishda foydalanadilar. Biroq dialektizmlardan foydalanish masalasida muvozanat muhim ahamiyatga ega. Agar ular haddan tashqari ko‘p qo‘llansa, matnning tushunarliligi pasayishi va adabiy til me’yorlaridan uzoqlashish holati yuzaga kelishi mumkin. Shu bois yozuvchi dialektizmlarni tanlashda ularning badiiy zaruriyatini hisobga olishi lozim.

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, dialektizmlar turli yozuvchilarda turlicha maqsadlarda qo‘llaniladi. Ayrim mualliflar ularni asosan personaj xarakterini ochish uchun ishlatsa, boshqalari hududiy muhitni yaratishga ko‘proq e’tibor qaratadi. Bu esa dialektizmlarning funksional ko‘lami juda keng ekanligini tasdiqlaydi. Shuningdek, zamonaviy adabiyotda dialektizmlar yangi kommunikativ muhit — internet va ijtimoiy tarmoqlar ta’sirida ham o‘zgarib borayotgani kuzatiladi. Bu jarayon ularning leksik tarkibiga yangi so‘z va iboralarning kirib kelishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa dialektizmlarning doimiy rivojlanib boruvchi lingvistik hodisa ekanligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytadigan bo’lsak maqolada natijalariga asoslanib shuni xulosa qilish mumkinki, dialektizmlar badiiy asarlarda muhim lingvistik va stilistik vosita

sifatida katta ahamiyatga ega. Ular orqali yozuvchi personaj nutqini jonlantiradi, qahramonlarning ijtimoiy va hududiy kelib chiqishini aniq ko‘rsatadi hamda asarga milliy-hududiy kolorit bag‘ishlaydi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, dialektizmlar asosan dialoglarda faol qo‘llanilib, matnning tabiiyligi va hayotiyligini oshiradi. Ularning leksik, fonetik va grammatik turlari badiiy matnda turli funksiyalarni bajarib, asarning estetik ta’sir kuchini oshirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, dialektizmlar adabiy til me’yorlaridan chetga chiqish emas, balki badiiy maqsadga xizmat qiluvchi ifoda vositasi ekanligi aniqlandi. Biroq ularni me’yorida va o‘rinli qo‘llash muhim bo‘lib, ortiqcha ishlatish matnning tushunarliligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Umuman olganda, dialektizmlar badiiy adabiyotning ifoda imkoniyatlarini kengaytiruvchi, milliy til rang-barangligini saqlovchi va badiiy matnning ta’sirchanligini oshiruvchi muhim komponent hisoblanadi. Kelgusida ularning zamonaviy adabiyot va raqamli matnlardagi o‘zgarishlarini o‘rganish dolzarb ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. *Shomaqsudov A. – O‘zbek tili stilistikasi. Toshkent.*
2. *Mahmudov N. – Til va nutq madaniyati. Toshkent.*
3. *Jamolxonov H. – Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent.*
4. *Begmatov E. – O‘zbek leksikologiyasi. Toshkent.*
5. *Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. – Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Toshkent.*
6. *Yo‘ldoshev M. – Matn lingvistikasi. Toshkent.*
7. *Qodirov A. – Badiiy matn va uning lingvistik tahlili. Toshkent.*
8. *Saidov S. – O‘zbek dialektologiyasi asoslari. Toshkent.*
9. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Toshkent.*
10. *Abdulla Qodiriy – O‘tkan kunlar.*

11. *Cho‘lpon – Kecha va kunduz.*

12. *G‘afur G‘ulom – hikoya va qissalar to‘plami.*

13. *Said Ahmad – hikoyalar to‘plami.*

14. *Karimov I. – Yuksak ma’naviyat – yengilmas kuch. Toshkent.*

15. *Zunnunov A. – Adabiyotshunoslik asoslari. Toshkent.*